

Gazzâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi

Merdan Güneş*

Özet

Gazzâlî'nin tesiri sadece İslam coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, eserleri ölümünden yaklaşık bir asır sonra, İbranice ve Latince'ye tercüme edilmeye başlanmıştır. Gazzâlî'yi farklı klan, kendinden önceki birikimleri, kendinden sonrakiler için de, vazgeçilmez derinlikte, mükemmel bir üslub ve sistematik içinde sunmasıdır. Gazzâlî'ye ilk ilgi duyanlar Yahudi âlimleriydi. Batı dillerine önce Makâsidü'l-felâsife, Mizânü'l-amel ve Mişkâtü'l-envâr kazandırılmıştır. Daha sonra Tehâfü'l-felâsife ve el-Kıstâsu'l-müstakîm gibi eserler de tercüme edilmiştir. Bu tercüme, Thomas von Aquin, Descartes, Pascal, Montaigne, Hume gibi pek çok Batılıya ilham kaynağı olmuştur. Bu makalenin konusu da, Orta Çağın hakim medeniyeti olan İslam'ın, Batı'ya tesirini Gazzâlî bağlamında ortaya koymaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî'nin etkisi, İbranice ve Latince, Batılı düşünürler Descartes, Pascal

Ghazali's Influence on the Western World

Abstract

Ghazali's influence was not just limited to the Islamic geographies. His works were translated into Hebraic and Latin about a century after his death. What makes Ghazali different is the fact that he offers the knowledge of the scholars before his time, in such a deep going way, in such brilliant style and systematics, that it makes him indispensable for the scholars who were to come after him. The first to find an interest in Ghazali were Jewish scholars. At first, Makâsidü'l-felâsife, Mizânü'l-amel and Mişkâtü'l-envâr were translated into European languages, and later on works like Tehâfü'l-felâsife or el-Kıstâsu'l-mustakîm. These translations inspired many western thinkers, like Thomas Aquinas, Descartes, Pascal, Montaigne or Hume. The subject of this paper is to show the effect of the Islamic civilization on Western societies, as far as it concerns Ghazali.

Keywords: Ghazali's influence, Hebraic and Latin, western thinkers, Descartes, Pascal

Giriş

Kültür ve medeniyetlerin oluşum ve gelişimi, diğer kültür ve medeniyetlerden bağımsız olamayacağı müsellem bir gerçektir. Başka bir ifadeyle, hi çbir medeniyet, çağdaşı olan diğer medeniyetlerin ve bulunduğu coğrafyanın birikimlerinden müstağni olamaz. İslam medeniyeti de kendinden önceki antik Yunan, Doğu Hind, Sasani İnan ve Mısır kültürlerinin müktesebatından

* Dr., Frankfurt Goethe Üniversitesi, İslami İlimler Öğretim Görevlisi.

yararlanmıştır. Bu farklı birikimleri, kendi dünya ve medeniyet anlayışı içerisinde yoğurarak kendine has bir unsur haline getirmiştir. Bu, diğer medeniyetler için olduğu kadar İslam medeniyeti için de kaçınılmaz tabii bir gelişmedir. Yani, yeni bir medeniyet doğarken büyük ölçüde kendinden önceki tarihi birikimi de içinde barındırır.¹

İslam medeniyeti için söz konusu olan bu sürecin, Batı medeniyeti için de geçerli olması kaçınılmazdı. O da kendinden önceki miras üzerine kurulmuş ve bir çok tarihçi ve müsteşrikin de kabul ettiği gibi o çağın hâkim ve yaygın medeniyeti olan İslam'dan oldukça istifade etmiştir.² Bu makalenin konusu da, bu geçişlerden birini Gazzâlî bağlamında ortaya koymaya çalışmaktır.

Gazzâlî'nin İslam dünyasına etkisi çok güçlü, dolayısıyla da kalıcı olmuştur.³ Yaşadığı dönemde bile ünü tüm İslam coğrafyasına yayılmıştır.⁴ Gazzâlî'yi zamanın büyük düşünürü ve devlet adamı Nizamül Mülk keşfetmiş ve bir müddet Selçuklu Sultanının Ordugâhı'nda engin bilgisinden istifade ettikten sonra onu Bağdat Nizamiyye Medresesi'ne baş müderris olarak atamıştır.⁵ Ölümünden sonra birçok kitabı şerh ve telhislerle ilmin hizmetine sunulmuştur. Gazzâlî'nin önemli eleştirilenlerinden biri olan İbn Rüşd⁶ *Tehâfüt'e* *Tehâfüt'üyle*⁷ reddiye yazdığı halde onun kıyas hakkındaki bir kitabını telhis etmiş,⁸ İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec ise

¹ Sabri Orman, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 28.

² Cağfer Karadağ, *Gazzâlî*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 111-112; Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 310.

³ Muhammed Abid Câbiri, "Mükevvenât fikri'l-Gazzâlî", *Abu Hamid el-Gazzâlî* içerisinde, manşûrât kulliyeti'l-âdâb ve'l-ultûme'l-insânîyya, Ribat, 1988, s. 55; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, Dârü'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 128; M. M. Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 155, 221; Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 19; Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 337; Gazzâlî, *Das Elixier der Glückseligkeit*, Eugen Diederichs Verlag, München, 1996, s. 9. Schimmel bu kitabın önsözünde, Gazzâlî'nin ve yazdığı eserlerin İslam âlemi üzerindeki büyük etkisine dikkat çeker.

⁴ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Tahk. Mahmud Beycû, Dârü't-Takvâ, Dimeşk, 2006, s. 5; Abdü'lemîr el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, dârü'l-Endelüs, Beyrut, 1981, s. 12, 52.

⁵ Karadağ, *Gazzâlî*, s. 38; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 158; Orman, "Gazzâlî'nin Hayatı ve Eserleri", *Gazzâlî Özel Sayısı*, Ankara 2000, c. XIII, s. 238; Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 259; Michael E. Marmura, "Gazzâlî", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Editörler: Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Trc: M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008, s. 152; Kaya, s. 337; Campanini, "Al-Ghazzâlî", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y.. s. 260; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 35.

⁶ Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 222 vd.; Marmura, "Gazzâlî", s. 159; Thérèse-Anne Druart, "Metafizik", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Editörler: Peter Adamson ve Richard C. Taylor, s. 375 vd.; Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 464; İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, *Faslu'l-makâl el Keş an minhâci'l-edille*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985, s. 50.

⁷ Bak. İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*, Çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun, 1986; İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfütü't-Tehâfüt)* bazı bölümleri İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri içerisinde, Kaya, Mahmut, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Tahk. Mahmud Beycû, s. 8.

⁸ İbn Rüşd, *ad-Darûrî fi Usûlil'-Fiqh ev Muhtasaru'l-Mustasfâ*, Tahk. Cemâlüddini'l-Alawî, Dârü'l-Ğarbî'l-İslamî, Beyrut 1994.

İhyâ' sını özetlemiştir. *İhyâ'*'yı tasavvufi yönüyle eleştirdiği halde içerik ve sistematigi İbnü'l-Cevzî'yi derinden etkilemiş ve bu eseri *Minhâcü'l-kâsîdîn*⁹ adıyla telhis etmiştir. Pek çok bilinen meşhur eser, *İhyâ'*'dan esinlenerek kaleme alınmıştır. Razi'nin *Kitabü'n-nefs ve'r-rûh* kitabı, Tûsî'nin *Ahlâk-ı nâsırî*'si¹⁰, İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ya da Birgivi'nin *Tarikat-i Muhammediye*'si, *İhyâ'*'nın etkisi altında yazılmış kitaplara birer örnektir.¹¹

İhyâ' pek çok kez farklı âlimler tarafından özetlenmiştir.¹² Bu telhislerin belki de en önemlisi, Gazzâlî'nin kardeşi Ahmet al-Gazzâlî tarafından yapılan *Lübabü'l-ihyâ'* dır.¹³

Günümüz bazı Gazzâlî uzmanları İbn Tufeyl'in meşhur felsefi romanı Hay b. Yakzan'ın da *İhyâ'*'nın tesiri altında yazılmış olabileceği iddiasındadır.¹⁴ Yine Gazzâlî'nin Mevlana Celaluddin Rumi ve İbn Arabi üzerindeki etkisi, pek çok araştırmacının ortak kanaatini ifade eder.¹⁵

Gazzâlî'nin pek çok destekçisi ve seveni olduğu gibi onu özellikle tasavvufî ve kelâmî görüşlerinden dolayı tenkit ve tekfir edenler,¹⁶ hatta fetva ile Endülüs'te kitaplarını toplatıp yaktracak kadar düşmanlıkta ileri gidenler olmuştur.¹⁷

⁹ İbn Kudâme el-Makdisî de İbnü'l-Cevzî'nin *Minhâc*'ını özetledi. Bak. Muhtasarı Minhâcî'l-Kâsîdîn, tahrir: Abdullah el-Leysi el-Ensârî, Dârü'l-Küttübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, s. 6; Bedevî, *Muellefâtü'l-Gazâlî*, Kuveyt, 1977, s. 114; *Muhtasar İhyâ' 'ulûmî'd-Dîn*, dabbatah wa sahhahah Mahmûd Bayrûtî, Dârü'l-Bayrûtî, Dimaşk, 2004, s. 22; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 88.

¹⁰ Bkz. Hamid Dabashi, "Khwâjah Nasîr al-Dîn al-Tûsî: the philosopher/vizier and the intellectual climate of his times", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, s. 562 vd.

¹¹ Bkz. Çınar, *Klasik Tasavvuf Kaynakları I*. Sûf Yayınları 1, Ankara, 2003, s. 152.

¹² Bedevî, Gazzâlî'nin eserleri üzerine yazdığı kitapta 26 tane farklı İhyâ özetinden bahseder. s. 114 vd.; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 87 vd.

¹³ Margaret Smith, *al-Ghazâlî - The Mystic, A Study of the Life and Personality of Abû Hâmid Muḥammad b. Muḥammad al-Gazâlî, together with an account of his Mystical Teaching and an estimate of his place in the History of Islamic Mysticism*, Hîjra International Publishers Mian Chambers, Lahore / Pakistan, 1983, s. 202; Çınar, I, s. 139; Bedevî, *Muellefâtü'l-Gazâlî*, s. 114.

¹⁴ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 202f., 203; Lenn E. Goodman, "İbn Tufayl", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, s. 315; İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 107; Şerîf, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 223; Josef Puig Montada ve Ahmed Emin gibi araştırmacılara göre ise daha çok İbni Sina'nın tesirinde kalarak yazılmıştır. Öyleki kullanılan kahraman isimleri bile ondan ödünç alınmıştır. Bak. "Endülüs'te Felsefe: İbni Bâce ve İbn Tufeyl", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Editörler: Peter Adamson ve Richard C. Taylor, s. 184 vd.; Emin, *Zuhru'l-İslam*, s. 176; Mahmut Kaya ise her ne kadar İbni Sina'nın da aynı ismi taşıyan bir eseri olmakla birlikte içerik ve üslûp bakımından aralarında hayli fark olduğunu söyler. Bak. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, s. 436;

¹⁵ Bkz. Smith, *al-Ghazâlî*, s. 211-213; Annemarie Schimmel, *Rumi-Von Allem und Vom Einen*, Diederichs Gelbe Reihe, Kreuzlingen/München, 2008, S. 19; Yaşar Nuri Öztürk, *Rumi und die islamische Mystik - Über das Menschenbild im Islam*, Türkçeden Almanca'ya çev.: Nevfel Cumart, Grupello Verlag, Düsseldorf, 2002, s. 64-65, 85-86, 106-111, 126-127; Umarudî, "Al-Ghazzâlî's Conception of Love with Special Reference to The Love of God", *Abû Hâmid al-Gazâlî fî'z-zikrâ' l-mi'yya't-tâsî'a li milâduh* içerisinde, al-Maclis al-a'lâ li riâyat'l-funûn wa'l-âdâb wa'l-'ulûm'l-ictimâ'îyya, Mihricân al-Gazâlî fî Dimaşk, 1961, s. 252.

¹⁶ Şerîf, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 222; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 26; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 88 vd.

¹⁷ Şerîf, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 222; Bkz. Nûmânî Şibli, *Gazâlî*, Çev. Yusuf Karaca, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 75; Dominique Urvoy, "İbn Rushd", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, s. 331; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 90 vd.

Gazzâlî'nin, özellikle tasavvufun İslam coğrafyasında ehl-i sünnet âlimleri tarafından kabullenilmesindeki rolü, İslam düşünce tarihi açısından belki de en önemli dönüm noktasıdır.¹⁸ Bu kabul, tasavvufun tarikatlar şeklinde müessesleşmesine zemin hazırlamış ve böylece tarikatların toplumun en temel yapıtaşlarından biri olma özelliğini kazanmasını sağlamıştır.¹⁹

Biz bu makalemizde Gazzâlî'nin İslam âleminde, İslami tefekkür ve ilim dünyasına yaptığı katkıdan çok, Batı dünyasındaki fikirdaşlarını ve etkisini ele almak istiyoruz.²⁰ Watt'ın da ifade ettiği gibi, İslam'ın Batı Hıristiyanlığı üzerine etkisi genel olarak kabul edilenden çok daha büyüktür.²¹ Gazzâlî'nin tesiri sadece İslam coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, eserleri ölümünden en geç bir asır sonra Batı dillerine tercüme edilmiş, büyük bir ilgi ve alaka uyandırmıştır.²²

1- Batılı Düşünürlerin Gazzâlî İlgisi Ve Eserlerinin Tercümesi

Gazzâlî'ye ilk ilgi duyanlar Yahudi âlimlerdi. Yahudiler Arap-İslam felsefesi ve bilimlerinin Hıristiyan Batıya aktarılmasında etkin bir rol oynamıştır.²³ Sadece Gazzâlî'yi değil, İbn Sina, İbn Rüşd ve diğerlerini de ilk defa tercüme edenler genellikle Yahudi ilim adamlarıydı.²⁴ Özellikle Gazzâlî'nin ahlâk felsefesi Yahudi ahlâk anlayışına pek de uzak değildi. Bu yüzden Yahudi âlimler Gazzâlî'nin eserlerini büyük bir dikkat ve titizlikle inceledi. Bunların başında Maymonides (1135-1204) geliyordu.²⁵ Onun, Gazzâlî'nin sadece felsefi eserlerini değil, tasavvufi

¹⁸ Cábiri, "Mükevvenât fikri'l-Gazâlî", s. 63; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 155; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 264; el-E'sam, *el-Feylesüfî'l-Gazzâlî*, s. 103; Emin, *Zuhru'l- İslam*, s. 128; İbrahim Beyyûmî Medkûr, "al-Gazâlî al-Feylesûf", *Abû Hâmid al-Gazâlî fî'z-zikrâ' l-mi'nyâ't-tâsi'a li milâduh* içerisinde, s. 212.

¹⁹ Bkz. Smith, *al-Ghazâlî*, s. 204 vd.

²⁰ Bkz. Medkûr, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211.

²¹ Watt, *İslam'ın Avrupa'ya Tesiri*, Çev.: Hulusi Yavuz, İstanbul 1986, s. 89.

²² Bkz. Ahmed Şahlan, "al-Gazâlî fî Manzûme'l-Fikri'l-Yahûdî", *Abû Hamid el-Gazâlî, Dirâsât fî Fikrihî ve Asrihî ve Ta'sirihi* içerisinde, *Manşûrât Kulliyeti'l- Âdâb ve'l-Ulûme'l-İnsâniyya*, Ribat, 1988, s. 196. Şahlan bu makalesinde Gazalî'nin tercüme edilen diğer eserlerini liste halinde verir; Eleonore Bock, *Meine Augen haben dich geschaut - Mystik in den Religionen der Welt*, Benziger Verlag AG Zürich, 1991, s. 307; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 223; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 263; Medkûr, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211.

²³ Gotthard Strohmaier, *Avicenna*, Verlag C.H. Beck oHG, München, 2006, s. 135; Charles Burnett, Arapçadan Latinceye: "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, s. 421; Arthur Hyman, "Jewish Philosophy In The Islamic World", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, s. 678; Emin, *Zuhru'l- İslam*, s. 129.

²⁴ Strohmaier, *Avicenna*, s. 135f. Strohmaier'a göre, İbn Sina önce İbranice "Aven Zina"ya oradan da Batı dillerinde "Avicenna"ya dönüşmüş olması açıkça Yahudi etkisini göstermektedir; Richard C. Taylor, "İbn Rüşd: Dinî Diyalektik ve Aristotelesçi Felsefi Düşünce", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, s. 216; Harvey, Steven, "İslam Felsefesi ve Yahudi Felsefesi", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Editörler: Peter Adamson ve Richard C. Taylor, s. 387; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 421 vd.

²⁵ Paul B. Fenton, "Judaism und Sufism", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, s. 760.

eserlerini de okuduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Ölümünden yüzyıl gibi kısa bir süre sonra Gazzâlî'nin eserleri İbranice ve Latince'ye tercüme edilmiştir.²⁷ Felsefi eserleri Avendeath Johannes Hispanus²⁸ (1090-1165),²⁹ ve Dominicus Gundissalinus³⁰ (Segovia başpiskoposu) tarafından Latince'ye çevrilmiştir.³¹ Gundissalinus'un 12. yüzyılda çevirdiği *Makâsidü'l-felâsife*, 1506 yılında *Logica et Philosophia Algazelis Arabi* adıyla Venedik'te³² yayımlanmıştır.³³ 13. yüzyılda Barcelona'da Abraham ben Samuel (ha-Levi) ibn Chasdai, 1235 veya 1240'larda, Gazzâlî'nin *Mizânü'l-amel*'ini tercüme etmiş ve bu tercüme Goldenthal tarafından 1836 yılında Leipzig ve Paris'te yayımlanmıştır.³⁴ Chasdai, Gazzâlî'nin pek çok eserini Arapça'dan İbranice'ye aktardı. Isaac b. Josef Alfasi³⁵ tarafından tercüme edilen *Mişkâtü'l-envâr* da o günkü Yahudi âlimlerinin büyük ilgisine mazhar oldu. Moses İbn Habib'in 16. yüzyılda bu tercümenin belli bölümlerinden istifade ettiği bilinmektedir.

Gazzâlî'nin yukarıda sözü edilen eseri *Makâsid*, farklı kişiler tarafından pek çok defa tercüme edilmiştir.³⁶ Bu tercümelerin birincisi İshaq al-Balağ³⁷; diğeri Yahuda Nathan³⁸ tarafından, hem de iki defa (Steinschneider'e göre 1352 ve 1358,³⁹ Renan'a göre ise 1340 yıllarında) yapılmıştır. Mütercimi bilinmeyen diğeri bir nüshanın ise

²⁶ Muammed Aziz al-Habbâbi, "Gazalî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", *Abû Hamid el-Gazâlî, dirâsât fî fikrihî ve asrihî ve ta'sirihî* içerisinde, Manşûrât Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-Ulûme'l-İnsâniyya, Ribat, 1988, s. 218.

²⁷ Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikri'l-Yahûdi", ss. 195-213; Emin, *Zuhrü'l-İslam*, s. 129; Medkûr, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211.

²⁸ Avendeath (Avendeath) oder Johannes Hispanus, 13. Yüzyılda Hıristiyanlığa geçmiş İbni Sina, Gazzâlî, Aristoteles başta olmak üzere özellikle Arapçadan tercüme yapmış İspanyol bir Yahudi. Eisler, Rudolf, *Philosophen-Lexikon*, Berlin, 1912, s. 37.

²⁹ Strohmaier, *Avicenna*, s. 143; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 416; Hyman, "Jewish Philosophy In The Islamic World", s. 686.

³⁰ Strohmaier, *Avicenna*, s. 144; Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, s.175.

³¹ Karadaş, *Gazzâlî*, s. 114-115; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 164; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 409; Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera, İstanbul, 2004. s. 434: Karlığa bu eserin üç kez İbranice'ye ve bir kez de İspanyolca'ya çevrildiğini söylerken ayrıca İbranice çevrisine de 7 kez şerh yaptığını kaydeder. Bu kitabın tercüme ve farklı el yazmalar için Karlığa detaylı bir liste verir: s. 435 vd.

³² Karadaş, *Gazzâlî*, s. 113; Şibli, *Gazâlî*, s.76.

³³ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 106; Karadaş, *Gazzâlî*, s. 113; Şibli, *Gazâlî*, s. 76; Marmura, "Gazâlî", s. 153; Medkûr, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 214.

³⁴ Moritz Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Graz 1956, s. 195; Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikri'l-Yahûdi", s. 198; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 443; Şibli, *Gazâlî*, s. 77; Harvey, s. 399.

³⁵ Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikri'l-Yahûdi", s. 200; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 445.

³⁶ Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikri'l-Yahûdi", s. 196; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 434 vd.

³⁷ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 107; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 437; Hyman, "Jewish Philosophy In The Islamic World", s. 691.

³⁸ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 437; Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikri'l-Yahûdi", s. 196.

³⁹ Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, s. 306.

1306 veya 1340 yıllarında tercüme edildiği tahmin edilmektedir.⁴⁰ Aynı eserin bazı bölümlerinin İspanyolca tercümesinin de halen Madrid Milli Kütüphanesi'nde mevcut olduğu bazı araştırmacıların tespitleri arasındadır.⁴¹ Bu tercüme haricinde, *Makâsid*'in İbranice tercümesine yaklaşık 7 ayrı şerh daha yapılmıştır.⁴² *Tehâfüt* ise 1486'da, Sarhaya Haliyi b. İshaq tarafından bir defa, *Tehâfüt*'ün bazı bölümleri ise pek çok kere, özellikle de İbn Rüşd'ün *Tehâfüt*'üyle birlikte en az üç defa tercüme edildiği bilinmektedir.⁴³ *el-Kıstâsu'l-müstakim* ise İbranice'ye Yakub ben Machir ibn Tibbon tarafından kazandırılmış⁴⁴, Leopold Dukes tarafından da 10. ve 12. bölümleri *al-Kenzü'l-bahic* içerisinde yayınlanmıştır.⁴⁵

13. yüzyıl Yahudi mistisizminin önemli bir eseri olan *Zohar*, farklı kaynaklardan istifade edilerek oluşturulmuştur. Bu kitaptaki ışık teorisi ve özellikle semâvî ışıkların kaynağının tek olması, Gazzâlî'nin ışık teorisine benzemektedir. Kabbala'daki 10'lu Sefirat Sistemi,⁴⁶ Gazzâlî'nin Kozmolojisindeki üçlü âlem teorisiyle (*Mülk, Melekût, Ceberût*),⁴⁷ *Zohar*'daki ruh teorisi ise Gazzâlî'nin ruh teorisiyle benzerlik göstermektedir.⁴⁸

Gazzâlî'nin görüş ve fikirlerine ilgi duyanlar sadece Yahudi mütefekkirler değildi. Schimmel'in de söylediği gibi, "Orta Çağ düşünürlerinden Gazzâlî kadar Avrupalıların dikkatini çeken başka bir âlim yoktur".⁴⁹

Gazzâlî'nin hem İslam dünyasında hem de Batıda böyle bir ilgiye mazhar olmasının önemli bir nedeni, onun Kelâm, Fıkıh, Felsefe ve Tasavvuf gibi tüm İslamî ilimlerde vazgeçilmez eserler bırakmış olmasıdır.⁵⁰ Bu sahalarla ilgili gerek Doğuda gerek Batıda neredeyse hiçbir çalışma yoktur ki Gazzâlî'ye atıfta bulunulmuş olmasın.⁵¹

Yakubilerden Hıristiyan bir Mistik olan ve Gregorius olarak bilinen Yuhanna Ebu al-Farag Barhebraeus (1226-1286), Gazzâlî'nin eserlerini ilk inceleyenlerden biri olup kendi mistik görüşünü de Gazzâlî'nin anlayışı üzerine inşa etmiştir. Malatya'da

⁴⁰ Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikrî'l-Yahûdî", s. 196; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 437.

⁴¹ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 438.

⁴² Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 434 vd.

⁴³ Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikrî'l-Yahûdî", s. 197; Karlığa, s. 441; Şibli, *Gazâlî*, s.76.

⁴⁴ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 445.

⁴⁵ Şahlan, "al-Gazâlî fi Manzûme'l-Fikrî'l-Yahûdî", s. 198.

⁴⁶ Paul B. Fenton, "Judaism and Sufism", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, s. 765.

⁴⁷ el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 54.

⁴⁸ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 217-218; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 55.

⁴⁹ Schimmel, *Mystische Dimension des Islam- Die Geschichte des Sufismus*, Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig, 1995, s. 146; Julian Obermann, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, Wilhelm Brauchmüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung GmbH, Wien und Leipzig, 1921, s. 1; William Montgomery Watt, *Muslim Intellectual - Study of al-Ghazâlî*, The Edinburgh University Press, Edinburgh, 1963, s. 173.

⁵⁰ Bkz. Öztürk, *Rumi*, s. 52.

⁵¹ el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 12; Medkûr, "al-Gazâlî al-Feylesüf", s. 211.

doğduğu bilinen Yuhanna'nın büyük bir ihtimalle Tripoli'de Müslüman âlimlerden ilim tahsil ettiği kabul edilmektedir.⁵² Onun çok güzel Arapça bilgisi yanında Farsça'ya da hâkim olduğu bilinmektedir. Yuhanna'nın, Gazzâlî'nin eserleriyle Bağdat'ta ikamet ettiği sırada tanıştığı anlaşılmaktadır. Yuhanna'nın, Gazzâlî'nin tesirinde kalarak yazdığı kitaplardan biri, *The Book of the Dove*'dır (*Kethabha dhe-Ithiqon*). Bu kitaplar, araştırmacıların dikkatinden kaçmayarak titizlikle incelenmiştir. Yuhanna'nın bu kitaplarda ele aldığı konulara bakıldığında, bir kısmının *İhyâ'*'dan alıntı olduğu anlaşılmaktadır. Onun, Gazzâlî'nin *Mizânü'l-amel*, *ar-Risâletü'l-ledunniyye* ve *Kimyâ-i saâdet* adlı kitaplarını tanıdığı da anlaşılmaktadır.⁵³

Gazzâlî'nin sadece Doğulu Hıristiyan mistikler üzerinde değil, Hıristiyan ve Müslümanların yakın ilişkide olduğu, Batıda da etkili olduğu açıkça gözlenmektedir.⁵⁴ Haçlı Seferleri, Batı ilim dünyasının İslam kültür ve medeniyetiyle daha da yakından tanışmasına vesile olmuştur. Müslüman mütefekkirlerin düşünceleri 12. yüzyıldan itibaren Batı üniversitelerinde yer almaya başlamıştır.⁵⁵

II. Friedrich von Hohenstaufen'nin (1194-1250) kurduğu yeni üniversitede Yahudi ve Arap ilim adamlarını istihdam ettiği bilinmektedir.⁵⁶ Hıristiyan ilim adamları nezdinde Latince ve Yunanca'nın yanında Arapça da önemliydi. Pek çok ilim adamı bu Arapça eserlerin tercümesiyle iştigal etti.⁵⁷ Toledo, 1085'te tekrar Hıristiyan egemenliğine girmesine rağmen İslamî eğitim merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir.⁵⁸ Başpiskopos Raymond'un (1130-1150) kurduğu okulda, Arapça'dan Latince'ye tercüme çalışmaları yapılmaktaydı. 1250'de Toledo'da oryantalist okulu kurulmuştur.⁵⁹ Arapça, sadece güney Avrupa'da değil, kuzey Avrupa'da da öğretilmekteydi. Skolâstiğin ve Hıristiyan mistisizminin oluşmasında Gazzâlî'nin eserlerinin oynadığı rolü inkâr etmek mümkün gözükmemektedir.⁶⁰

Dominik Raymond Martin, Gazzâlî'nin eserlerinden istifade edenler arasında yer alır. Onun eserleri olan *Exploratio Symboli* ve *Pugio Fidei*'dede Gazzâlî'nin *Makâsidü'l-felâsife*, *Tehâfüt*, *İhyâ'*, *el-Munkiz mine'd-dalâl* ve *Mizanü'l-amel*'inden

⁵² Smith, *al-Ghazâlî*, s. 219.

⁵³ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 219.

⁵⁴ Bkz., Medkür, *al-Gazâlî al-Feylesüf*, s. 211.

⁵⁵ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 219.

⁵⁶ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 144; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 311; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 405, 417.

⁵⁷ Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 405 vd.

⁵⁸ Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 408 vd.

⁵⁹ Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 311 vd.; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 409 vd.

⁶⁰ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 220; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 422.

alıntılara rastlanmaktadır.⁶¹ Manevî lezzetin en büyük arzu, Allah'ı bilme ve O'nu seyretmenin en büyük mutluluk olduğu, ifadeleri arasında yer almaktadır.

Gazzâlî'den etkilendiği varsayılan diğer bir Batılı Hıristiyan yazar da Dante Alighieri'dir (1265-1321).⁶² Dante; Müslüman düşünürlerden açıkça ve şükranla bahsederken Gazzâlî de kaynakları arasında yer almaktadır. Peygamber'in miracı *Göttliche Komödie* (İlahî Komedia)'nin de ilham kaynağıdır.⁶³ "İyilik (hayır) sevgiyi doğurur. İyilik arttıkça sevgi de artar" ifadeleri, sanki Gazzâlî'den ödünç alınmış gibidir. Doğrudan Gazzâlî'den olmasa bile dolaylı olarak Thomas von Aquin aracılığıyla alınmış olabileceği düşünülebilir.⁶⁴

Gosche'nin 1858 yılında Gazzâlî üzerine yaptığı çalışmada ifade ettiğine göre, Berlin Kraliyet Kütüphanesi, son yıllarda Wetzstein, Petermann ve Sprenger gibi Oryantalistlerin şarkla ilgili koleksiyonlarını bünyesine katarak olağanüstü bir zenginliğe kavuşmuştur. Böylece Gazzâlî'nin *İhyâ'*'sına daha yakından göz atma imkânı oluşmuştur. Yine Gosche'nin İngiliz kütüphaneleri yanında, Leiden ve Paris Kütüphaneleri'nde de Gazzâlî'nin diğer eserleriyle karşılaştığı anlaşılmaktadır.⁶⁵

Batılı mistik çevreler, Gazzâlî'nin ve İbn Arabî'nin eserlerini titizlikle incelediklerinde, Batı'da temel teşkil ettiği dile getirilen birçok sözde modern düşünce sisteminin ne kadar sığ ve yetersiz olduğunu farkederek.⁶⁶ Gazzâlî, Orta Çağ'da olduğu gibi, hem Doğu'da, hem Batı'da güncelliğini hâlâ korumaktadır.⁶⁷ Gibran'ın tespitine göre, "Şarkiyatçılar ve Batılı bilim adamları nezdinde, Gazzâlî de, Doğu felsefesinin en önemli temsilcileri İbn Sina ve İbn Rüşd gibi önemli bir yere sahiptir.⁶⁸ Bilhassa sosyal bilimciler Gazzâlî'nin görüş ve yaklaşımlarını, İslam'daki en dikkat çekici, en derin ve en köklü fikirler olarak kabul eder.⁶⁹ Florenz'deki bir kilisenin 15. yüzyıla ait duvar portresinde Gazzâlî'nin de resmi bulunmaktadır. Birçok filozof, din büyüğü ve ruhani gibi Gazzâlî de Orta Çağ kilisesinin temelini oluşturan manevî tapınağın en önemli dayanaklarından biridir.⁷⁰ Öte yandan Skolâstik dönem İspanyası'nın fanatikleri, 1106 ve 1143 yılları arasında, Gazzâlî'nin

⁶¹ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 107; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 436, 441; Burnett, "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", s. 418.

⁶² Smith, *al-Ghazâlî*, s. 223.

⁶³ Smith, *al-Ghazâlî*, ss. 223-224.

⁶⁴ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 224.

⁶⁵ Richard Gosche, *Ghazzâlîs Leben und Werke*, aus den Abhandlungen der königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, 1858, s. 243.

⁶⁶ Idries Shah, *Die Sufis - Botschaft der Derwische, Weisheit der Magier*, Diederichs Gelbe Reihe, München, 2002, ss. 53-54

⁶⁷ Schimmel, *Mystische Dimension des Islam*, s. 146; Medkür, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211.

⁶⁸ Khalil Gibran, *Erde und Seele - Ungewöhnliche Weisheiten*, aus dem Arabischen übertragen von Yussuf und Ursula Assaf, Walter Verlag, Zürich und Düsseldorf, 1997, s. 73; Medkür, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211.

⁶⁹ Gibran, *Erde und Seele*, s. 73.

⁷⁰ Gibran, *Erde und Seele*, s. 73; Raif Georges Houry, *Politik und Religion im Islam und die Probleme der Entwicklung des arabisch-islamischen Welt in der modernen Zeit - Der Beitrag der Reformen*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2007, s. 51.

kitaplarını açıktan yaktırırken,⁷¹ aynı dönemin bazı sufileri de onu “gerçek şeytan, hakikat düşmanı” ilan etmiştir.

Hıristiyanlar, Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün gerçek niyetini bilmeksizin, her ikisinin de yazdıklarından hareketle -kimi Gazzâlî'nin, kimi de İbn Rüşd'ün Aristocu görüşünü destekleyerek- Hıristiyanlık içerisinde farklı iki mistik damarın oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁷² İbn Rüşd'cülük (*Averroismus*) 12. yüzyıl sonlarında başlayıp 16. yüzyılın sonuna kadar süren, yaklaşık 400 yıllık Batı-Hıristiyan Skolâstiğine damgasını vurmuştur.

İnsanlık tarihinin en büyük düşünürlerinden biri olan ve Orta Çağın mucize çocuğu olarak da adlandırılan Roger Bacon (1214-1294), tecrübe ederek bilgi edinme metodunun ilk habercisi olmasıyla meşhurdur. Ancak, Gazzâlî, Bacon'dan yüzyıl önce bu metodu tarif etmiş ve uygulamıştır.⁷³ Bu Hıristiyan keşişin bu yöntemi İsraki Okulu sufilerinden öğrendiği anlaşılmaktadır. Bilgi toplamakla, eşyanın aslına bizatihi tecrübe ederek öğrenmek arasında büyük bir fark vardır.⁷⁴ Bu sufilere ait öğrenme metodu, Batı'da “induktif öğrenme metodu” olarak bilinmektedir.⁷⁵

Çubukçu'ya göre, Gazzâlî ile Hume arasındaki en önemli ortak nokta, her iki düşünürün de sebep sonuç ilişkisinde hiçbir zorunlu bağ görmemesidir.⁷⁶ Sebep ve sonucun daima birbiri ardına gelmesi, bizde ikisi arasında böyle zorunlu bir bağ olduğu izlenimini uyandırır.⁷⁷ Bu nedensellik kuramının ispatlanması imkânsızdır ama buna inanılması hayatın idamesi ve güveni açısından gereklidir.⁷⁸ Bu fikirler sanki kelimesi kelimesine Gazzâlî'den alınmıştır.⁷⁹

Muhammed İkbâl gibi pek çok bilim adamı Kant'la Gazzâlî arasında da bazı benzerlikler olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰ Her ikisi de kendi üsluplarıyla “saf aklı” *Kritik der reinen Vernunft*, benzer gerekçelerle eleştirmiştir.⁸¹

⁷¹ Bouman, *Glaubenskrisse und Glaubensgewissheit im Christentum und im Islam*, Band II: *Die Theologie al-Ghazalis und Augustinus im Vergleich*, Brunnen Verlag, Giessen / Basel, 1990, s. 5.

⁷² Shah, *Die Sufis*, s. 44.

⁷³ Shah, *Die Sufis*, s. 44; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 164; Medkür, “al-Gazzâlî al-Feylesûf”, s. 211.

⁷⁴ Shah, *Die Sufis*, s. 44.

⁷⁵ Shah, *Die Sufis*, s. 44.

⁷⁶ Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı), Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 159; Gazâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Tahk.: Mahmud Beycû, s. 154; Bkz. Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 187; Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, s. 180; A. Kamil Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998 s. 129; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 131; Marmura, “Gazzâlî”, s. 156; Campanini, “Al-Ghazzâlî”, s. 263; Muhammed al-Hâşimî, “al-'illiyetü ve'l-ittifâk fi ra'yi'l-imâm al-Gazzâlî”, *Abû Hâmid al-Gazzâlî fi'z-zikrâ'l-mi'yya't-tâsi'a li millâduh* içerisinde, s. 291 vd.

⁷⁷ Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 167, 169; Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, s. 180; Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, s. 17; Taylan, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, s. 284; Marmura, “Gazzâlî”, s. 156; Campanini, “Al-Ghazzâlî”, s. 263.

⁷⁸ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphelilik*, s. 105 vd.

⁷⁹ Bkz. Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 167; Şerif, Hume'de olduğu gibi Schleiermacher (öl. 1834) ve Ritsch (öl. 1889) yanında diğer günümüz mantıkçı pozitivistlere de öncülük yaptığı kanaatindedir.

⁸⁰ Bkz. Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 166.

İkbal, Kant'a şu konuda ise muhalefet eder: "İç tecrübe, ruhi keşf" dış duyularla elde edilen bilgilerin tümünden bağımsız bir bilgi kaynağıdır. O; bir sufünün mistik tecrübe esnasında, Allah'a yaklaşırken, son hakikate ulaşırken, peygamberlerinkine yakın bir yola (yönteme) sahip olduğuna inanır.⁸² Dolayısıyla, onun kafasında tasavvur ettiği din, tüm bilimsel teori ve spekülasyonlardan bağımsız bir dindir.⁸³ İktal'in buradaki Kant eleştirisi Gazzâlî'nin yaklaşımıyla paralellik arz eder.

2- Gazzâlî'nin Batıdaki Bazı Fikirdeş ve Takipçileri

2.1. Thomas von Aquin (1225-1274)

Gazzâlî'den etkilenmiş en önemli Hıristiyan düşünür belki de Thomas von Aquin'dir.⁸⁴ Thomas, Arap düşünürlere çok şey borçlu olduğunu açıkça ifade eder. Belki de, onun Neapal Üniversitesi'nde aldığı en önemli derslerden birini Arap literatürü ve kültürü oluşturur.

Thomas da Gazzâlî gibi Tanrı'nın görünmezliğini, güpegündüz güneş aydınlığına rağmen görmeyen yarasa misaliyle açıklar. Normal şartlarda görme sebebi olan ışık, bu durumda görmeye engel teşkil eder. Yine, mutluluğun maddî zenginlikle değil, manevî durumla alakalı olduğunu neredeyse Gazzâlî'nin ifadelerini kullanarak izah eder.

Yine Thomas'ın, Gazzâlî'nin *İhyâ'* ve *Hikme fî mahlûkâtillâh'*ından oldukça etkilendiği, onun "sevginin tek kaynağının Allah olduğu" ifadesinden anlaşılmaktadır. Thomas, Allah'ı tanımak için akıldan daha mükemmel bir yol vardır, derken yine Gazzâlî'yi örnek alır.⁸⁵ Gazzâlî, buna Kur'an tabiriyle *ilm-i ledünnî* der.⁸⁶ Bu durumu Thomas da, Gazzâlî gibi kalpte Allah'ın yaktığı bir ışık ve aydınlanma olarak açıklar.⁸⁷

O, manevî lezzet mutluluğunun, duyularla elde edilen maddî zevklerden daha güçlü olduğunu da söyler. Ona göre Allah sevgisi, bütün aşklardan daha üstündür. Allah'ı müşahede edecek olanlar ancak Allah'ı hakkıyla seven ve

⁸¹ al-Habbâbî, "Gazalî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 234; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 168, 171, 173, 203; Cihan, *İbni Sina ve Gazalî'de Bilgi Problemi*, s. 29, 166; Taylan, Necip, *Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 15.

⁸² Wolfgang Koehler (Hrsg.), *Muhammad Iqbal und die drei Reiche des Geistes*, Band 3 der Schriftenreihe des Deutsch-Pakistanischen Forum e.V., Hamburg, 1977, ss. 78-84; Gazalî, *Lichter*, s. XVIII; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 264 vd.

⁸³ Koehler, *Muhammad Iqbal und die drei Reiche des Geistes*, s. 84.

⁸⁴ Çubukçu, *Gazzalî ve Şüphelilik*, s. 107; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 164; Medkür, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211.

⁸⁵ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 220; el-E'sam, *el-Feylesûfü'l-Gazzâlî*, s. 70; Emin, *Zuhru'l- İslam*, s. 129.

⁸⁶ Kehf 18/65.

⁸⁷ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 221.

bilenlerdir. Dolayısıyla, cennetteki mutluluk, insanın Allah sevgisiyle doğru orantılıdır. Allah'ı çok sevenler, cennette daha mutlu olacaktır.

Thomas'a göre Allah sevgisi Allah'ı bilmekle doğru orantılıdır. Dolayısıyla, kişi Allah'ı sevdiği oranda tanır ve bilir. Allah'ı seyretmek ise, zevk ve mutlulukların en yücesidir. Bütün bu fikir ve ifadeleri, aynı şekilde, *İhyâ'* başta olmak üzere, Gazzâlî'nin tasavvufla ilgili diğer eserlerinde de görmek mümkündür.⁸⁸

2.2. Montaigne (1533-1592)

Çubukçu, Montaigne'nin Gazzâlî'den haberdar olma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bunu da, Montaigne'nin *Denemeler'*inde İslam kültürüne ait bilgiler olmasına, dolayısıyla onun İslam kültürünü tanınmasını, Gazzâlî'yi de tanıma ihtimaline dayandırmaktadır. Yine onun Gazzâlî'yi tanınmasını, Endülüslü Müslüman filozoflar ve Arapça'dan yapılan tercümelere bağlamaktadır.⁸⁹

Çubukçu, Montaigne'nin Gazzâlî'ye benzer yönleri ve fikirleriyle alakalı da şu tespitlerde bulunmaktadır:⁹⁰ Montaigne, *Denemeler'*inde insanın özünü ele almış ve başlıca konu olarak da insanı tanımayı ele almıştır. İnsanı makrokozmetik âlemin mikrokozmozunu olarak gören Gazzâlî gibi o da "insanda, tabiatta olan hallerin hepsi vardır." diyerek, insanı tanımakla tabiatın daha da iyi anlaşılacağı tezini savunmuştur. Bunu yaparken de doğruyu bulmak için şüphe etmek gerekir, düsturundan hareket etmektedir.

İkisi arasındaki diğer bir ortak nokta, her ikisinin de insanların baba ya da atalarından tevarüs ettikleri inanç ve düşünceleri körü körüne taklit etmelerinden duydukları rahatsızlıktır.

Yine duyularla, hatta akılla elde edilen bilgilerin doğruluğundan şüphe etmeleri, diğer bir ortak noktalarıdır.

Başka diğer önemli bir benzerlik noktaları, rüyanın uyanıklığa nisbetle aldatici olabilme ihtimalinin uyanıklık hali için de geçerli olduğunu iddia etmeleridir.

"İnsanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar."⁹¹ hadisinden hareket eden Gazzâlî'ye karşılık Montaigne benzer bir ifadeyle "Ölüm, başka bir hayatın kaynağıdır" der.⁹²

2.3. Descartes (1596-1650)

⁸⁸ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 222-223; *İhyâ' u Ulûmi' d-Dîn* (Çev.: Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 538.

⁸⁹ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 101.

⁹⁰ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 100 vd.

⁹¹ Gazzâlî, *Das Elixier*, s. 14; Aclûnî, Ebû'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafa ve müzilü'l-ilbas amma iştehere mine'l-ehâdîs ala elsineti'n-nas*, tahk.: A. Hindavi, el-mektebetü'l-asriyye 2000, II, s. 378. Hn.: 2795: Peygambere nisbet edilen bu sözün aslında Hz. Ali'ye ait olduğunu Aclûnî tesbit etmiştir; Bak. Mehmet Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 101.

⁹² Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 99 vd.

Augustinus⁹³, beşeri varlık sebebini de, kendisinden ve Tanrı'dan şüphe etmesini de sadece Allah'a bağlarken, Descartes bunu subjektif (indi) Tanrı tasavvuruyla alakalı görür⁹⁴ (*idea Dei*). Eflatun ve Augustinus, farklı tarih ve kültürlerin hâkim olduğu ayrı dünyaların insanlarıdır. 800 yıllık zaman farkı yanında, beslenen manevî kaynaklar da farklıdır. Descartes'ı, Eflatun ve Augustinus'tan ayıran zaman dilimi daha büyüktür. Her şeyden önce tamamen yeni yakıniyyat (kesin bilgiler) arayan⁹⁵ Descartes'ın Augustinus'u okuyup okumadığı belli değildir. Ama Gazzâlî'yi bildiği ve okuduğu yönünde ciddi ipuçlarından bahsetmek mümkündür.⁹⁶ "Kesin bilgi ve tüm bilgilerin hakikati yalnızca gerçek Tanrı'yı bilmeye bağlıdır",⁹⁷ ifadesi, Descartes'ı derin düşüncelere daldırmıştır. Descartes'a göre, "Tanrı'nın varlığından şüphe ettiğinizde bile Tanrı'yla ilgili bir Tanrı tasavvuru ve fikrine sahipsiniz demektir. Sebebin, senin dışında bir şey olması gerekir. Ama bu Tanrı fikri bile senden kaynaklanmış olamaz. Bunun tabii neticesi şudur: Senin düşünen bir varlık olarak, sonsuz olan bir varlık tasavvurunun ne ilk nedeni, ne de onu meydana getiren herhangi bir amil olamayacağı gayet açıktır."⁹⁸ O, insanın varlığından emin olmasını ise sadece Allah'ın varlığına bağlar.⁹⁹ Düşünen bir varlığın olması, Tanrı'nın varlığını zorunlu kılar. Bu, kaçınılmaz bir zarurettir.¹⁰⁰

Yine Descartes bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder: "Sen, deruni bir tefekkürle kendinin fani ve sonlu bir varlık olduğunu kesin bir şekilde kavrarsın, bu yüzden de kendi kendini var etmiş olamazsın. Bunu anlayınca da otomatik olarak sonsuz ve baki olan hakkında bir fikir sahibi olduğun ortaya çıkar. Ama sen bu acziyetinle, tefekkür yoluyla Tanrı'yı kuşatamazsın."¹⁰¹ Gazzâlî ise, aynı konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: "Bir kimse gözünü kapatsa, kendi bedenini unutsa ve âlemde gördüğü her şeyi gözünden silse, kendi varlığını zorunlu olarak

⁹³ Gibran'ın ifadesiyle Gazzâlî ile Augustinus arasında manevi bir yakınlık, ruhi bir akrabalık vardır. (Gibran, s. 72.); Bu konuda yapılmış en önemli çalışma: Frick, Heinrich, *al-Ghazâlîs Selbstbiographie - Ein Vergleich mit Augustins Konfessionen*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1919.

⁹⁴ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102.

⁹⁵ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102; al-Habbâbi, "Gazâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 219; Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, s. 25.

⁹⁶ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s. 446; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 160; Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 116; Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, s.166.

⁹⁷ Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, s. 26.

⁹⁸ René Descartes, *Selected Writings from Discourse on Method/Meditations on the First Philosophy/The Principles of Philosophy*, The Collector's Library of Essential Thinkers, London, 2004, s. 55; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102-103.

⁹⁹ Descartes, *Discourse on Method*, Bölüm: 4, Selected Writings içinde, s. 55: "Varlığım kendimden olsaydı, o zaman kendimden şüphelenmez, hiç bir arzum da olmazdı, hiç bir eksikliğim de ve kendime her türlü kemali bahşederdim. O zaman ben Tanrı olurum", der Descartes; Bak. Wolfgang G. Esser, *Philosophische Gottsuche - Von der Antike bis heute*, Kösel-Verlag GmbH & Co., München, 2002, s. 181; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 103; Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, s. 26.

¹⁰⁰ Descartes, *Meditation Three: Of God, that He Exists*, Selected Writings içinde, s. 138; Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 181-182; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102; Cihan, *İbni Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi*, s. 26.

¹⁰¹ Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 179-182; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102, 104.

tanır ve kendinden haberdar olur." Çubukçu'ya göre Gazzâlî'nin bu ifadeleri "Düşünüyorum, o halde varım." önermesinin başka bir versiyonudur.¹⁰²

Descartes gibi Gazzâlî de daha önce gerçek hakikat diye tanıdığı şeyler hakkında şüpheye düşmüştür.¹⁰³ Elde edilen bilgileri ve bu bilgilerin mesnetlerini köklü bir imtihandan geçirme eğilimi her iki müfekkirin de ortak noktasıdır.¹⁰⁴ Bu, Gazzâlî'de çok genç yaşta kendini gösteren bir özelliktir.¹⁰⁵ Her iki düşünürün de takip ettiği yol birbirine benzer. Her ikisi de öncelikli olarak duyu organlarıyla elde ettikleri bilgiler hususunda şüpheye düştü.¹⁰⁶ Gazzâlî'nin rüyaya yaptığı vurgunun aynısı Descartes'ta da mevcuttur.¹⁰⁷ Rüyalardan hareket ederek, "uyanıklık halinin de bir hayal olma ihtimali", her iki filozofun da ortak yaklaşımıdır.¹⁰⁸ Öyle ki, duygularla ilgili tecrübe, aklın mutlak doğruluk tezine de itirazı beraberinde getirir.

İkisi arasındaki asıl fark, Gazzâlî'nin Descartes'a nisbetle işi biraz daha ileriye götürmüş olmasıdır.¹⁰⁹ Gazzâlî akıl yoluyla elde edilen ve bizi yalnızca düşmekten alıkoyan bilginin kesinliğinden şüpheye düştü. Descartes ise, işi bu kadar ileriye götürmedi.¹¹⁰ Descartes'ın sonuç olarak vardığı meşhur kanaat: "Ben benim, ben varım, bu kesindir. Bu ne kadar uzun süreli geçerlidir? Ben düşündüğüm sürece geçerlidir. (*cogito ergo sum*)"¹¹¹ Burada şöyle bir soru akla gelebilir: "Her iki düşünür de ortak verilerden hareket ettikleri halde, Gazzâlî neden aynı sonuca varmamıştır.

¹⁰² Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 104.

¹⁰³ Gazzâlî, *Der Erretter aus dem Irrtum al-Munqid min ađ-đalâl*, aus dem Arabischen Übersetzt und Herausgegeben von ' Abd-Elşamad ' Abd-Elhamid Elschazli, Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg, 1988, s. 31. *Munkiz*'de Gazzâlî, gençliğinde, nasıl doğru bildiğini zannettiklerinin daha sonra yanlış olduğunu anladığını anlattığı gibi Descartes de aynı itirafta bulunur; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102; Marmura, "Gazzâlî", s. 152; Medkür, "al-Gazzâlî al-Feylesûf", s. 215.

¹⁰⁴ Gazzâlî, "Dalâletten Kurtuluş", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içerisinde, s. 342; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 103; al-Habbâbî, "Gazzâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 221; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 161; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 269; Marmura, "Gazzâlî", s. 152; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 263; Medkür, "al-Gazzâlî al-Feylesûf", s. 215.

¹⁰⁵ Gazzâlî, *Der Erreter*, s. 5, 31; Oberman, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, s. 25; Watt, *Faith and Practice of al-Ghazali*, George Allen & Unwin Ltd., (Printed from 1953 Edition), England, December 1963, s. 21; Marmura, "Gazzâlî", s. 152 vd; Gazzâlî, "Dalâletten Kurtuluş", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içerisinde, s. 342.

¹⁰⁶ Gazzâlî, "Dalâletten Kurtuluş", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içerisinde, s. 343 vd.; el-E'sam, *el-Feylesüfî'l-Gazzâlî*, s. 76; Medkür, "al-Gazzâlî al-Feylesûf", s. 215.

¹⁰⁷ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 103; al-Habbâbî, "Gazzâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 222.

¹⁰⁸ İleride bahsedileceği gibi Montaigne de rüya ile aynı varsayımlardan hareket etmiştir. Dolayısıyla da sanki bu rüya delili, pek çok şüpheci filozofun ortak delilidir. Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, ss. 100-103; al-Habbâbî, "Gazzâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 221.

¹⁰⁹ al-Habbâbî, "Gazzâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 220 vd.

¹¹⁰ Çubukçu bu noktada al-Habbâbî'nin aksine şöyle bir değerlendirmede bulunur: "Sonuç olarak ikisi de şüphelerini en uzak sınırlara kadar yayıp her şeyden şüphe etmişlerdir. Ancak Descartes'ın şüpheden kurtulma delilleri daha açık ve sistemlidir." Bak. Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 103.

¹¹¹ Descartes, *Discourse on Method, Bölüm: 4, Selected Writings* içinde, s. 54; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 102; Şahlan, "al-Gazzâlî fi Manzûme'l-Fikrî'l-Yahûdî", s. 220; Cihan, *İbni Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi*, s. 26.

Kant, Descartes'in bu yargısına şerh düşerek cevap vermiştir: "Saf aklın eleştirisi" (*Kritik der reinen Vernunft*) adlı kitabında Descartes'in vardığı yargının zorunluluğu noktasında şüphe izhar etmiştir. O, Descartes'in cümlesi *cogito ergo sum*'un geçerliliğinin sürekli olamayacağını farkındaydı. Zira, fenomenler dünyasında, aşkın olan benin objektifliği sorgulanmalıydı. Kant, Descartes'in yaptığı gibi, sadece düşünme yoluyla kendi dışımızdaki bir varlık hakkında çıkarsamada bulunmayı doğru görmüyordu.¹¹² Descartes'in görüşü Kant için ruhun varlığının ispatlanamaz olduğu görüşünü delillendirmek adına kullandığı bir fikir jimnastiğinden ibarettir. Bu, çok yanıltıcı bir girişimdir. C. F. Weizsäcker haklı olarak şu soruyu sorar: "Descartes, gerçekten yeterince şüpheyi düştü mü?" Ve bu soruya, "görünen o ki hayır" diye cevap verir. "Descartes düşüncenin bir 'cevher' olduğunu nerden biliyor?", diye sorgulamaya devam eder.¹¹³ Görünen o ki, Gazzâlî, Descartes'tan daha derin (köklü) şüphelenmiştir. Bu sebeple kendi varlığını düşünce vasıtasıyla onaylamamıştır.¹¹⁴

Düşünmek, şüphelenmek ve mutlak olanı aramak, Descartes'a göre daha yüce bir varlığın yardımını ummak için yeterli bir sebeptir. Şüphelenen, aynı zamanda arayan demektir. İnsan şüphelendiği şeyde hakikati, yani gerçeği arıyor demektir. Binaenaleyh, kişi hem şüphelenen hem de çözümü kendinde olan olamaz.¹¹⁵ Bu sebeple Gazzâlî, hidayeti (kurtuluşu) kendi dışındaki daha büyük bir makamdan, yani Allah'tan umuyordu.¹¹⁶ Gazzâlî'nin düştüğü şüphe krizi, Descartes'tan daha güçlü ve derinlerdeydi.¹¹⁷ Gazzâlî'ye göre düşünmek, varlığı için yeterli bir delil değildi. Dolayısıyla Gazzâlî asırlar sonrası Descartes ile ifade bulan "düşünüyorum, öyleyse varım" kanaatini, büyük bir ihtimalle çok daha önceden tespit ettiği halde bu kanaatle yetinmeyip daha ötesini araması, Gazzâlî'nin şüphesinin daha köklü ve derin olmasının bir nedeni olarak düşünülebilir.¹¹⁸ Bu çerçevede Gazzâlî gözlerini bir hakikat araştırmacı olarak daha ötelere çevirmiştir.

2.4. Pascal (1623-1662)

Gazzâlî'nin tesirinde kaldığı düşünülen diğer Batılı Hıristiyan bir düşünür de Pascal'dır.¹¹⁹ Pascal *Pensée*'sini kaleme aldığı sıralarda İslam mistiğini Raymon

¹¹² Umaruddin, s. 239. Gazali, *Der Erreter*, s. 33.

¹¹³ Gazali, *Der Erreter*, s. 33; Karim Azkoul, *Glaube und Vernunft im Mohammedanismus, dargestellt nach dem größten Denker des Islam al-Ghazali*, Hansdruckerei, München, 1938, s. 39.

¹¹⁴ al-Habbâbi, "Gazali'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 220 vd.

¹¹⁵ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 102.

¹¹⁶ Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 270.

¹¹⁷ al-Habbâbi, "Gazali'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 220-221.

¹¹⁸ Gazali, *Der Erreter*, s. 31-34; Gazali, *Mizanü'l-Amel*, tahkik: Mahmud Biycü, Dâru't-Takvâ, Dimeşk, 2008, s. 165; Umaruddin, *The Ethical Philosophy of al-Ghazzali*, s. 238; Bedevî, "al-Gazâlî ve masâdiruhü'l-yunâniyye", *Abû Hâmid al-Gazâlî fi'z-zikrâ'l-mi'yya't-tâsi'a li milâduh* içerisinde, s. 221 vd.

¹¹⁹ Çubukçu, Gazzâlî'nin şüphenciligi yönüyle Augustinus, Montaigne, Pascal, Descartes ve Hume ile karşılaştırıldığından bahsederken, Heinrich Frick'in Augustinus'la, Hilmi Ziya Ülken'in (*İslam Felsefesi*

Martin'nin *Pugro Fidei*'sinin Fransızca tercümesinden öğreniyordu. Martin Latince kaleme aldığı eserinde açıkça Arap yazarlardan, kitaplarında isimlerini vererek alıntılar yapıyordu.¹²⁰

Descartes rasyonel metotlarla kesin (yakîni) bilgiye ulaşmak istiyordu.¹²¹ Pascal ise kesin bilgiye sadece akli yöntemlerle ulaşılabileceği fikrine katılmıyordu.¹²² O, kalbin de kendine has bir mantığının olduğunu ve Tanrı'yı hissedecek (algılayacak) olanın akıl değil, kalp olduğunu söylüyordu. Ona göre hakikat, sadece akılla değil, kalp yoluyla da bulunabilirdi.¹²³ Bütün bu yaklaşımlar, Gazzâlî düşünce dünyasına yabancı olmayan nitelikte olup hatta Gazzâlî'yi anlatıyor gibidir.¹²⁴

Pascal hayatının sonbaharını "insanı tanımaya", insanı araştırmaya adanmıştı. İnsanların "insana ait olan" hakkında kendilerini sorgulamadan ve tanımadan hayatlarını sürdürüyor olmaları Pascal'a "olağanüstü bir körlük" olarak görünüyordu.¹²⁵

Çevremizde olan biten her şey, insanları öz benliklerinden uzaklaştırıp, manevî ihtiyaçları görmemezlikten gelmeye sevk ediyor. Bütün bu engellere rağmen insanoğlu yalnızlık ve derbederliğini fark edecek, gönlünün hakikati aradığını anlayacak donanımdadır. Dolayısıyla, insanın düşünmekten kaçması, çekinmesi Pascal'a göre anlaşılabilir bir durumdur. Zira, düşünmek, "kendini sonsuzlukta kaybetme" tehlikesini içinde barındırır. Evet, böyle olmakla birlikte Pascal'a göre tespit şudur: "İnsanın saygınlık ve şerefine tümü düşünebilmesindedir. Evren beni mekânla kuşatırken, ben düşünme yoluyla onu kavrarım".¹²⁶

İnsan hep tezatlarla iç içedir. "O, büyük olmak ister ama kendini küçük görür, mutlu olmak ister, kendini acılar içinde bulur, mükemmel olmak ister ama kendisinin ne kadar aciz ve eksik olduğunu fark eder." Pascal'a göre de akıl ve mantık bu noktada kendi sınırlarına dayanır ve hakikati başka bir yolla, yani kalp yoluyla da bulabileceğini fark eder. Bu, aklın tamamen köşeye itilip âtil bırakılması

Tarihi, s. 377-387.) ise Pascal'la çok güzel bir karşılaştırma yaptıklarından dem vurarak kendisi bu ikisinin dışındakilerle bir mukayese yapmayı tercih eder. Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 100.

¹²⁰ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 225.

¹²¹ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 101; Descartes, s. 10.

¹²² Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 185; Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüpheler*, s. 116.

¹²³ Blaise Pascal, (Hrsg. Wasmuth, Ewald), *Über die Religion und über einige andere Gegenstände (Pensees)*, Verlag Lambert Schneider GmbH, 10. Auflage, Gerlingen, 2001, s. 141; Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 185, 189; al-Habbâbî, "Gazzâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 227.

¹²⁴ Gazzâlî, *Das Elixier*, s. 37 vd.; al-Habbâbî, "Gazzâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 227; Cihan, *İbni Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi*, s. 165; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 62 vd., 175; el-E'sam, *el-Feylesüfî'l-Gazzâlî*, s. 70, 110; Medkür, "al-Gazzâlî al-Feylesüf", s. 215.

¹²⁵ Pascal şöyle diyordu: "İnsanın tüm mutsuzluğu bir odada yalnız başına sessiz kalamamasındandır. Tam bir sessizlik halinde arzusuz, günlük meşguliyetlerden uzak, vazifesiz ve kendi dikkatini dağıtacak her şeyin dışında olmak kadar katlanılması daha zor bir durum insan için düşünülemez. İşte o zaman insan hiçliğini, kaybolmuşluğunu, bağımlılığını ve boşlukta oluşunu hisseder." Pascal, s. 77-81; Bak. Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 187.

¹²⁶ Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 188.

anlamına gelmez. Kalple tanımak demek, asla mantıksızlık, ya da tamamen akıl dışılık demek değildir.¹²⁷

Descartes'in yalnızca gerçek Tanrı bilgisine bağlı olan, tüm bilgilerin hakikatine ve kesin bilgiye götüren felsefi yolu, Pascal için yeterli bir yaklaşım değildir.¹²⁸ Pascal, kesin ve net olanı seviyor, Saint-Cyan keşişinin yazılarında derdine deva arıyordu. Bu keşişin yazdıkları arasında Pascal'ı en çok ikna ve tatmin eden cümle şudur: "Hıristiyan dini bizden yalnızca Tanrı'ya hizmet etmeyi ve ondan başka hiçbir şeyi sevmemeyi istiyor." Burada Pascal "bilim adamları ve felsefecilerin" kesin olmayan değil, tam aksine, Hıristiyan dininin kendinden bizatihi vahiy yoluyla haber veren Tanrı'sıyla karşılaşmıştır.¹²⁹ "Tanrı'yı hissedene kalptir, akıl değil. İnanç da işte budur. Tanrı, ancak kalbin algılayabileceğidir, aklın değil." İnsan kalbiyle böyle bir şuura erince, artık kendini Allah'tan alıkoyacak, onu tefekkürden menedebilecek herhangi bir iş ya da meşguliyet aramasına ihtiyaç kalmaz.¹³⁰

Pascal'a göre imana götüren üç yol vardır: Akıl, alışkanlıklar ve ilham (*Intuition*).¹³¹ Pascal'ın ilhama verdiği değer Gazzâlî'nin keşfe yüklediği değerle aynıdır. Gazzâlî'ye göre de keşf akıldan üstündür.¹³² Pascal da Gazzâlî gibi ilham yoluyla elde edilen bilgiyi yakîni bir bilgi olarak kabul eder.¹³³ Pascal'ın Allah'ın varlığını inkâr eden bir mülhidle yaptığı münazara, Gazzâlî'nin de kullandığı tartışma argümanlarının birebir kopyası gibidir. Gazzâlî ve Pascal'ın ileri sürdüğü argüman özetle şöyledir: "Bir kimse Allah'ın varlığına inansa, ama aslında Tanrı diye de bir şey olmasa, insan bu inancıyla hiçbir şey kaybetmiş olmaz. Ama inanmayan insan, Allah'ın gerçekten var olduğu ortaya çıktığında her şeyi kaybetmiş olur".¹³⁴

Pascal, sevginin önemine de vurgu yapar ve hakikate ancak sevgi yoluyla ulaşılacağına işaret eder. Gazzâlî de *İhyâ'* ve *Kimyâ-i saâdet*'te sevgiden bahsederken Allah dostlarının ve sufilerin yolunun sevgi yolu olduğunu ve

¹²⁷ al-Habbâbi, "Gazali'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 228; Cihan, *İbni Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi*, s. 132; Taylan, s. 283; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 259, 266.

¹²⁸ "Descartes soyut ilimleri araştırmaktan vazgeçmişti. Felsefede sonsuzlukta kaybolmuş olan Allah'ı bulmak için tekrar "soyut" olan ve insanda bir "idee" olarak var olan Tanrı "tasavvurunu", insan kendiyile alakalı hiçbir zaman kesinlik elde edemeyecek olsa da, bulmaya çalışıyordu", diyor Pascal. Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 189; Pascal, s. 53; al-Habbâbi, "Gazali'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 227.

¹²⁹ Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 190; al-Habbâbi, "Gazali'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 226.

¹³⁰ Esser, *Philosophische Gottsuche*, s. 185-192; Pascal, s. 53, 77, 87-88, 141, 168.

¹³¹ Pascal, s. 132; Smith, *al-Ghazâlî*, s. 225.

¹³² el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 112 vd., 137.

¹³³ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 225; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 259.

¹³⁴ Smith, *al-Ghazâlî*, s. 225; Pascal, s. 122-126; Umaruddîn, *The Ethical Philosophy of al-Ghazzali*, s. 98; Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 97; al-Habbâbi, "Gazali'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 228 vd.

hakikatin de ancak sevgiyle elde edilebileceğini söyler.¹³⁵ Gerçek mutluluğun ancak ölümlle başlayacağı, nefsin arzu ve isteklerinin farkında olup da bunlara karşı mücadele etmeyenlerin kör olduğu her ikisinin de ortak kanaatidir.¹³⁶

3- Gazzâlî'yi Çağa Taşıma ve Güncel Değerini Yeniden Hatırlama

Şimdiye kadar tartışılanlardan da anlaşılacağı gibi, Gazzâlî birçok yönüyle hem Doğu hem de Batıyı etkilemiş nadir mütefekkirlerden biridir. Ölümünün üzerinden geçen dokuz asra rağmen hâlâ güncelliğini korumaktadır. Eserleri kadar renkli kişiliği ve yaşadığı dönem de birçok araştırmaya konu olmuştur.¹³⁷

"Gazzâlî kimdir?" sorusu, henüz tam olarak cevabını bulmuş da değildir. Kimine göre İslam düşüncesini donduran, durduran adam,¹³⁸ kimine göre de sadece yaşadığı asrın müceddidi olmakla kalmayıp bugün de lazım olan araştırmacı ruhun müşahhas timsalidir.¹³⁹ Pek çok Batılı bilim ve fikir adamıyla Gazzâlî hakkında mukayeseli araştırmalar yapılmış ve hâlâ da yapılmaktadır.¹⁴⁰ Spinoza'nın ahlâk felsefesi,¹⁴¹ Erich Fromm'un din anlayışı ve sevgi felsefesi,¹⁴² Montaigne¹⁴³ ve Hume'nin,¹⁴⁴ özellikle şüphecilikleri ele alınarak, onunla farklı açılardan karşılaştırılması buna örnek teşkil eder.

İzafiyet Kuramı ve Kuantum teorisinin fen bilimleri ve fiziğin temel aldığı bilimsel paradigmayı altüst etmesiyle birlikte şimdiye kadar doğru kabul edilen bilimsel varsayımların geçersizliği ortaya çıkmıştır. Araştırma yapılacak bu yeni alan, sağlıklı insan aklının kavrayabileceği alanın dışında, anlatılabilir olanın ötesinde bir alandır. İşte bu noktada, mistisizmin bildiği bir sorun, tabii bilimler alanında da ortaya çıkmıştır. Bu yeni kuramlar genel geçer kabul edilen o kuralları tekrar tartışılır hale getirmiştir. Bu aynı zamanda şimdiye kadar bilginin (irfanın) temeli kabul

¹³⁵ Gazali, *İhyâ*, IV, s. 538 vd.; Gazali, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 736; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 219 vd.; Smith, *al-Ghazâlî*, s. 226; Pascal, s. 239; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 173; Umaruddin, M. "Al-Ghazzâlî's Conception of Love with Special Reference to The Love of God", *Abû Hâmid al-Ğazâlî Fî aġ-ġkrâ al-mî'yya at-tâsî'a li milâduh al-Maġlis al-a' lâ li riâyat al-funûn wa al-âdâb wa al-' ulûm al-iġtimâ' iyya* içerisinde, Mihriġan al-Ğazâlî fî Dimaşq, 1961. s. 241 vd.; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 265; el-E'sam, *el-Feylesûfî'l-Ğazâlî*, s. 113.

¹³⁶ Gazali, *Das Elixier*, s. 36, 45 vd.; Pascal, s. 211; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 209; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 152; el-E'sam, *el-Feylesûfî'l-Ğazâlî*, s. 114.

¹³⁷ Orhan, s. 237.

¹³⁸ Süleyman Uludağ, *Bir Düşünür Olarak Gazâlî*, s. 253; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 206; Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 116; Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, s. 168.

¹³⁹ Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 116; Campanini, "Al-Ghazzâlî", s. 271.

¹⁴⁰ al-Habbâbi, "Gazâlî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?", s. 239.

¹⁴¹ Güneş, Merdan, *al-Gazali und Sufismus*, Harrosowitz Verlag, Wiesbaden 2011, s. 230; Umarudîn, "Al-Ghazzâlî's Conception of Love with Special Reference to The Love of God", s. 250.

¹⁴² Güneş, *al-Gazali und Sufismus*, s. 232.

¹⁴³ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 100; Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 116.

¹⁴⁴ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, s. 105; Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 167; Ayman, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 116.

edilen subje-obje-ilişkisini de (*unio-mystika; fenâ fillah*) ilgilendiren bir durumdur.¹⁴⁵ Doğru olan, varlık alanını sadece gözün görebildiği ve aklın kavrayabildiğiyle sınırlandırmamaktır. Zira böyle bir sınırlandırma, insanın fitraten sahip olduğu diğer imkanları kullanamaması, dolayısıyla da ruhunu huzura kavuşturacak, madde ile mana arasındaki dengeyi kuracak fırsattan mahrum edilmesi demektir. Günümüz insanının belki de yaşadığı en büyük çıkmaz, varlığı bütüncül bir bakış açısıyla kuşatmaktan uzak oluşudur. Bu bakış açısı, profan ve kutsal arasındaki ikilemi kaldıracak, insanı varoluş sancılarından kurtarıp huzura kavuşturacak bir formüldür. Yani, dünyayı îmar ederken âhireti, âhireti kazanırken ise dünyayı ihmal etmemek. Eşyaya hükmedilecek bir varlık olarak bakmaksızın ondan istifade etmek ve bu esnada gelecek nesillerin, tabiatı paylaştığımız diğer varlıkların hukukuna da riayet edecek bir hassasiyetle onu korumak ve kollamak. Nasr da zaten, tabiat, insanların sömüreceği bir nesne değil, Allah'ın aynasıdır, derken İslam'ın tabiata bakışını dillendirir.¹⁴⁶

Gelişmiş pek çok teolojik akım, insan ve insanlık tarihiyle meşgul olmuştur. Bunu yaparken de, genellikle bireyin kurtuluşunu, her şeyin kurtuluşu sorunundan bağımsız olarak ele almışlardır. Onlara göre, tabiatın insana, Allah adına öğreteceği hiçbir şey yoktur. Bu yüzden, tabiat, ne ilahiyatın ne de maneviyatın ilgi sahasına girer, diye düşündüler.¹⁴⁷ Eğer insanın tabiatla karşılaşması büyük bir felakete dönüşün istenmiyorsa, manevî öğretiyi yeniden canlandırılmalıdır. Akıl ve manevî değerlere dayanan yeni bir tabiat tasarısı, doğa bilimlerinin dinden bağımsız olarak yücelttikleri uygulama sahalarını nötürleştirebilir ve bu bilim dalına yeni, evrensel bir perspektif kazandırabilir.¹⁴⁸ Bu bağlamda Gazzâlî'nin insan ve evren konsepti yeni bir çözüm imkânı sunabilir.¹⁴⁹ Çünkü o, tüm çözüm önerilerinde insan merkezli düşünmüş ve bu perspektifle problemleri ele almıştır.¹⁵⁰

Gazzâlî'ye göre insan iki farklı unsurdan meydana gelir: Birincisi, kabuk vazifesi gören bedendir ki, bunun gören organı gözdür.¹⁵¹ İkincisi ise, manevî, iç âlemle alakalı olandır ve kalp gözüyle görür. Bu manevî bilinç bazen kalp, bazen akıl, bazen ruh adını alır.¹⁵² İçeride dönük manevî bilinç insanın gerçek varlığıdır, diğer

¹⁴⁵ Hans Dieter Zimmermann (Hrsg.), *Geheimnisse der Schöpfung – Über die Mystik und Rationalität*, Insel Verlag, 1. Auflage, Frankfurt am Main und Leipzig, 1999, s. 17.

¹⁴⁶ Güneş, *al-Gazali und Sufismus*, s. 219.

¹⁴⁷ Güneş, *al-Gazali und Sufismus*, s. 219.

¹⁴⁸ Nasr, Seyyed Hossein, *Man and Nature – The Spiritual Crisis of Modern Man*, ABC International Group, Inc, Distributed by KAZI Publications, Chicago, 1997, s. 31, 105.

¹⁴⁹ Medkür, "al-Gazâlî al-Feylesûf", s. 211; Jabre, Ferid, "Ma'a'l-Gazâlî fi samîmi tefkîrihi", *Abû Hâmid al-Gazâlî fi'z-zikrâ' l-mi'yya' t-tâsi' a li milâduh* içerisinde, s. 382.

¹⁵⁰ Jabre, "Ma'a'l-Gazâlî fi samîmi tefkîrihi", s. 382.

¹⁵¹ Gazali, *Das Elixir der Glückseligkeit*, s. 37.

¹⁵² Gazali, *Das Elixir der Glückseligkeit*, s. 37; Oberman, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, s. 34-35; Mohammad Umaruddîn, *The Ethical Philosophy of al-Ghazzali*, Publisher Malik Faiz Bukhsh,

organların tümü birer ordu ve hizmetçi hükmündedir.¹⁵³ Öyleyse, insanı insan yapan, gerçek kemale erdiren ve onu biricik kılan manevî bilinçtir.¹⁵⁴

Kemale ermiş yüce ruhlar, işe genellikle hiçbir rasyonel dünya görüşünün önünde duramayacağı, her şeyi tek tek elementlerine ayıran bir eleştiriyle başlar. İnsanın arzu edilen denge ve huzura kavuşabilmesi, dini inancın akıl ötesi, manevî bir tecrübeyle elde edilmesine ve bu inancın herhangi rasyonel bir eleştiriyle sarsılmayacak kadar sağlam bir temele oturmasına bağlıdır.¹⁵⁵ Gazzâlî, manevî güç ve tecrübelerin arzu ve hülyalarla mecz olduğu bir çerçevenin peşindeydi.

Gazzâlî, aklın ulaşabileceğinin ötesinde bir âlem olan bu varlık alanını bizatihi var olanın kendisi, türev olmayan, olarak görür. Onun temel yapı taşı ve özü, bizatihi tecrübe edilendir. Bilimsel olan, sınırlarına ulaştığında geriye kalan sadece imandır.¹⁵⁶ Gazzâlî, bir lütuf olan "kalp itmi'nanın", sükûn ve huzurun ancak Allah'ta olduğuna ve bu son hedefe götüren yolun da zikirden geçtiğine inanıyordu.¹⁵⁷ Tam bu noktada Gazzâlî, kendi çağdaşları olan skolâstik ve filozofların rasyonalizmini, dinin irade tanımıyla ikna olarak aşmıştır. Bu bağlamda Gazzâlî bir sufi olarak "*volo, ergo sum*"¹⁵⁸ (irade ediyorum, o halde varım)'ı şiar edinirken, Descartes adeta Gazzâlî'nin çağdaşlarının takipçisi şeklinde ısrarla, "*cogito, ergo sum*" (düşünüyorum, o halde varım) demeyi tercih etmiştir. Gazzâlî'nin mistik anlayışı, iradî gerilim (metafizik gerilim) yoludur.

Bu yol, ruhu, samimi bir niyetle, öğrenilmiş teknik ve metotlarla arzu edilen belli bir hedefe odaklamaktır. Ancak son noktada, merdivenin en son basamağında bu iradî gerilim yerini "teslimiyete" bırakır.¹⁵⁹ Gazzâlî'de mistik, gaye değil, Allah'a ve ebedi mutluluğa götüren bir vesiledir.

Sonuç

Gazzâlî ile Batı'yı bir şekilde fikir ve görüşleriyle etkilemiş ilim adamları arasındaki benzerlikler¹⁶⁰ ve bunların birbirini ne derece ve hangi kanallarla etkilediği, özellikle de Doğu-Batı ilişkileri açısından, araştırılması son derece gerekli bir sahadır. Bazı bilim adamları Doğu-Batı, İslam-Batı arasındaki bu köklü ve inkâr

Secretary: Institute of Islamic Culture, Combine Printers, Lahore, Pakistan, 1988, s. 59; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 55.

¹⁵³ Gazali, *Das Elixir*, s. 37; Oberman, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, s. 111.

¹⁵⁴ Gazali, *Das Elixir*, s. 50; Oberman, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, s. 117.

¹⁵⁵ a.g.e. s. 22.

¹⁵⁶ Bouman, *Glaubenskrisis und Glaubensgewissheit im Christentum und im Islam*, s. 349.

¹⁵⁷ Ra'd 13/28.

¹⁵⁸ Şerif, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, s. 205.

¹⁵⁹ Frick, *al-Ghazâlîs Selbstbiographie*, s. 64; el-E'sam, *el-Feylesüfü'l-Gazzâlî*, s. 109.

¹⁶⁰ Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, s. 106.

edilemez ilişki ve etkileşimi yok saysa da, bu tarihî irtibat ve zihinsel bütünlük, birçok Oryantalist ve doğu bilimcinin kabul ettiği, müsellem bir olgudur.

Böyle bir çalışma esnasında, iki düşünür, iki din ya da iki farklı kültür mukayese edilirken çok dikkatli olunmalıdır. Farklı iki düşünür, din veya kültürün aynı kavramları kullanıyor olması aynı şeyi kastettikleri anlamına gelmeyebilir.¹⁶¹ Bu kavramların aynı anlama geldiği kabul edilse bile, taşıdıkları içeriğin farklı bağlamlarda, birbirinden farklı anlamlara gelebileceği göz ardı edilmemelidir.¹⁶²

Karl Bartu hakkında yapılan bir araştırma üzerine Hans Uns von Balthasar şöyle der: “İnsan, teolojik bir konu hakkında karşılıklı bilgi alışverişinde bulunmak istediğinde, kullanılan dilin zahirî ve batınî anlamlarında bir bütünlük olmasına özen göstermelidir. Dil, zahirî ya da batınî, kendi başına bir hakikat değil, olsa olsa hakikati ifade etmenin bir yolu olabilir. Farklı diller konuşan iki ilim adamını mukayese ya da tercüme ederken önce konunun künhüne vakıf olunmalıdır.”¹⁶³

Balthasar’ın ifade etmeye çalıştığı bu gerçek, özellikle Gazzâlî ve Batılı düşünürler mukayese edilirken kendini gösterir. Çünkü konuşulan dil ve yaşanan zaman dilimi birbirinden farklıdır. Dolayısıyla, yapılan karşılaştırmaların elbette konuyla ilgili söylenecek son söz olmadığı aşıkardır.

Doğu-Batı arasındaki tarihî, zihni irtibat, entegrasyon, etkileşim, iletişim kanal ve bağları bilimsel, objektif metotlarla ortaya konulmaya çalışılmalıdır. Gerçi, gerek Gazzâlî, gerek başka birçok ilim adamı üzerine sayısız önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada konuyla alakalı eserlerden istifade edilmenin yanında yapılabilecek yeni araştırmalara önyak olma fikri de göz önünde tutulmuştur. Bu konuda yapılanlar, yapılması gerekenlerin boyutunu da haber vermektedir. Burada ele alınan ve bazı yönleriyle Gazzâlî’yle karşılaştırılmaya çalışılan her şahıs, her konu, pek çok ciddi araştırmanın başlı başına içeriğini oluşturmuş ve oluşturmaya da devam edecek niteliktedir. Yukarıda söz konusu edilen sahalarda bu minval üzere yapılan çalışmalar arttıkça, tarihte, Doğu-Batı arasında medeniyetler kuran, kültür havzaları inşa eden bu alışveriş daha sağlıklı bir dinamizm ve yön kazanmış olacaktır.

Kaynakça

Aclûnî, Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafa ve Müzülü'l-İlbas amma İštehere mine'l-Ehâdîs ala Elsineti'n-Nas*, tahk. A. Hindavi, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.

¹⁶¹ Bouman, *Glaubenskrisse und Glaubensgewissheit im Christentum und im Islam*, s. 225, Frick, *al-Ghazâlîs Selbstbiographie*, s. 3.

¹⁶² Frick, *al-Ghazâlîs Selbstbiographie*, s. 3. Bouman, *Glaubenskrisse und Glaubensgewissheit im Christentum und im Islam*, s. 225.

¹⁶³ Güneş, *al-Gazali und Sufismus*, s. 221.

Azkoul, Karim, *Glaube und Vernunft im Mohammedanismus, Dargestellt Nach dem Größten Denker des Islam al-Ghazali*, Hansdruckerei, München, 1938.

Ayman, Mehmet, *Gazzâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphesiz*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

Bedevî, Abdurrahman, *Muellefâtü'l-Gazzâlî*, Kuveyt, 1977.

Bedevî, Abdurrahman, "al-Gazzâlî ve Masâdiruhû'l-Yunâniyye" *Abû Hâmid al-Gazzâlî fi'z-Zikrâ'l-Mi'yya't-Tâsi'a li Milâduh* içerisinde, al-Maclis al-a'lâ li Riâyat'l-Funûn wa'l-Âdâb wa'l-'ulûm'l-İctimâ'iyya, Mihrîcân al-Gazzâlî fi Dimeşk, 1961.

Bock, Eleonore, *Meine Augen haben dich geschaut - Mystik in den Religionen der Welt*, Benziger Verlag, AG Zürich, 1991.

Bouman, Johan, *Glaubenskrisis und Glaubensgewissheit im Christentum und im Islam, Band II: Die Theologie al-Ghazalis und Augustinus im Vergleich*, Brunnen Verlag, Giessen/Basel, 1990.

Burnett, Charles, *Arapça'dan Latince'ye: "Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü"*, *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Câbirî, Muhammed Abid, "Mükevvenât fikri'l-Gazzâlî", *Abû Hamid el-Gazzâlî, Dirâsât fi Fikrihî ve Asrihî ve Ta'sirihî*, Manşûrât Kulliyyeti'l-Âdâb ve'l-ülûme'l-İnsâniyya, Ribat, 1988.

Campanini, Massimo, "Al-Ghazzâlî", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y..

Cihan, A. Kamil, *İbni Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.

Çınar, Ali, *Klâsik Tasavvuf Kaynakları I*, Sûf Yayınları 1, Ankara, 2003.

Çubukçu, İbrahim Ağâh, *Gazzâlî ve Şüphesizlik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

Dabashi, Hamid, "Khwâjah Nasîr al-Dîn al-Tûsî: the philosopher/vizier and the intellectual climate of his times", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y.

Descartes, René, *Selected Writings from Discourse on Method/Meditations on the First Philosophy/The Principles of Philosophy*, The Collector's Library of Essential Thinkers, London, 2004.

Druart, Thérèse-Anne, "Metafizik", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Emin, Ahmed, *Zuhru'l-İslam, Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye*, Beyrut, 2004.

el-E'sam, Abdü'lemîr, *el-Feylesûfü'l-Gazzâlî, Dâru'l-Endelüs*, Beyrut, 1981.

Esser, Wolfgang G., *Philosophische Gottsuche - Von der Antike bis Heute*, Kösel-Verlag GmbH & Co., München, 2002.

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1987.

Fenton, Paul B. "Judaism und Sufism", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y..

Frick, Heinrich, *al-Ghazālīs Selbstbiographie – Ein Vergleich mit Augustins Konfessionen*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1919.

al-Ġazālī, Abū Ḥamid Muḥammad b. Muḥammad al-Ġazālī, *Der Erretter aus dem Irrtum (al-Munqid min aḍ-ḍalāl)*, aus dem Arabischen Übersetzt, mit Einer Einleitung, mit Anmerkungen und Indices Herausgegeben Von ' Abd-Elṣamad ' Abd-Elḥamid Elschazli, Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg, 1988.

al-Ġazālī, *Die Nische der Lichter (Miškāt al-anwār)*, aus dem Arabischen Übersetzt, mit Einer Einleitung, mit Anmerkungen und Indices Herausgegeben von ' Abd-Elṣamad ' Abd-Elḥamid Elschazli, Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg, 1987.

al-Ġazālī, *Das Elixier der Glückseligkeit*, aus dem Persischen und Arabischen Übertragen von Helmut Ritter, Eugen Diederichs Verlag, München, 1996.

al-Ġazālī, *İhyā' ' Ulūm ad-Dīn*, Dār al-Kutub al-' İlmiyya, Beirut, Libanon, 2004.

Gazālī, *İhyā' u Ulūmi' d-Dīn*, Çev. Ahmed Serdaroglu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

Gazālī, *Kimyâ-yı Saâdet*, Çev. A. Fâruk Meyân, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1981.

al-Ġazālī, *Mîzanü'l-Amel*, Tahk. Mahmud Biycû, Dâru't-Takvâ, Dimeşk, 2008.

al-Ġazālī, *Muhtasar İhyâ' ' ulūmi'd-Dīn*, Dabbatah wa Sahhahah Mahmûd Bayrûtî, Dâru'l-Bayrûtî, Dimaşk, 2004.

al-Ġazālī, *Tehâfütü'l-Felâsife*, Tahk. Mahmud Biycû, Dâru't-Takvâ, Dimeşk, 2006.

Gazālī, *Tehâfüt el-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Gazālī Özel Sayısı, *İslamî Araştırmalar (Journal of Islamic Research)*, V. 13, No. 3-4, Ankara, 2000.

Gibran, Khalil, *Erde und Seele – Ungewöhnliche Weisheiten*, aus dem Arabischen Übertragen von Yussuf und Ursula Assaf, Walter Verlag, Zürich und Düsseldorf, 1997.

Goodman, Lenn E. "Ibn Tufayl", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y..

Gosche, Richard, *Ghazzālīs Leben und Werke*, aus den Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, 1858.

Güneş, Merdan, *al-Ġazālī und der Sufismus*, Harrosowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

al-Habbâbî, Muammer Aziz, "Gazalî'nin Avrupa Düşüncesine Etkisi Ne Ölçüde Olmuştur?" *Abū Hamid el-Gazālī, Dirâsât fî Fikrihî ve Asrihî ve Ta'sîrihî* içerisinde, Maşûrât kulliyeti'l- Âdâb ve'l-ulûme'l-İnsâniyya, Ribat, 1988.

Harvey, Steven, "İslam Felsefesi ve Yahudi Felsefesi" *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Hyman, Arthur, "Jewish Philosophy In The Islamic World", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y..

İbn Rüşd, *ad-Darûrî fî Usûlil'-Fîqh ev Muhtasaru'l-Mustasfâ*, Tahk. Cemâlüddîni'l-Alawî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.

İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfüt et-Tehâfüt)*, Çev. Kemal Işık-Mehmet Dağ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun, 1986.

İbn Rüşd, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı (Tehâfütü't-Tehâfüt)* bazı Bölümleri İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri içerisinde, Kaya, Mahmut, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri, Faslu'l-Makâl, el Keşf an Minhâci'l-Edille*, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

Jabre, Ferid, "Ma'a'l-Gazâlî fî samîmi tefkîrihi", *Abû Hâmid al-Gazâlî fî'z-Zikrâ' l-Mî'yya't-Tâsi'a li Milâduh* içerisinde, al-Maclis al-a'lâ li Riâyat'l-Funûn wa'l-Âdâb wa'l-'ulûm'l-İctimâ'yya, Mihricân al-Gazâlî fî Dimeşk, 1961.

Karadaş, Cağfer, *Gazzâlî*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera, İstanbul, 2004.

Kaya, Mahmut, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

Khoury, Raif Georges, *Politik und Religion im Islam und die Probleme der Entwicklung des arabisch-islamischen Welt in der modernen Zeit-Der Beitrag der Reformen*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2007.

Koehler, Wolfgang (Hrsg.), *Muhammad Iqbal und die drei Reiche des Geistes*, Band 3 der Schriftenreihe des Deutsch-Pakistanischen Forum e.V., Hamburg, 1977.

İbn Kudame al-Makdisi, İmam Ahmet ibn Abdrrahman, *Muhtasaru Minhâci'l-Kâsîdîn*; tahrîc: Abdullah el-Leysî el-Ensârî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987/1408.

Marmura, Michael E., "Gazâlî", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Çev. M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Medkûr, İbrahim Beyyûmî, "al-Gazâlî al-Feylesûf", *Abû Hâmid al-Gazâlî fî'z-Zikrâ' l-Mî'yya't-Tâsi'a li Milâduh* içerisinde, al-Maclis al-A'lâ li Riâyat'l-Funûn wa'l-Âdâb wa'l-'ulûm'l-İctimâ'yya, Mihricân al-Gazâlî fî Dimeşk, 1961.

Montada, Josef Puig, "Endülüs'te Felsefe: İbni Bâcce ve İbn Tufeyl", *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Trc: M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Nasr, Seyyed Hossein, *Man and Nature - The Spiritual Crisis of Modern Man*, ABC International Group, Inc, Distributed by KAZI Publications, Chicago, 1997.

Obermann, Julian, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, Wilhelm Brauchmüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung GmbH, Wien und Leipzig, 1921.

Orman, Sabri, *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

Orman, Sabri, *Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri, İslamî Araştırmalar, Gazâlî Özel Sayısı*, XIII/3-4, Ankara, 2000.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Rumi und die islamische Mystik – Über das Menschenbild im Islam*, aus dem Türkischen Übertragen und mit Anmerkung versehen von Nevfel Cumart, Gruppello Verlag, Düsseldorf, 2002.

Pascal, Blaise (Hrsg. Wasmuth, Ewald),- *Über die Religion und Über Einige Andere Gegenstände (Pensees)*, Verlag Lambert Schneider GmbH, 10. Auflage, Gerlingen, 2001.

Schimmel, Annemarie, *Mystische Dimension des Islam - Die Geschichte des Sufismus*, Insel Verlag, 2. Auflage, Frankfurt am Main und Leipzig, 1995.

Schimmel, Annemarie, *Rumi – Ich bin Wind und du bist Feuer – Leben und Werk des großen Mystikers*, Heinrich Hugendubel Verlag, Kreuzlingen / München, 2003.

Schimmel, Annemarie, *Rumi – Von Allem und Vom Einen*, Diederichs Gelbe Reihe, Kreuzlingen/München, 2008.

Shah, Idries, *Die Sufis – Botschaft der Derwische, Weisheit der Magier*, Diederichs Gelbe Reihe, 2. Auflage, München, 2002.

Smith, Margaret, *al-Ghazālī – The Mystic, A Study of the Life and Personality of Abū Ḥāmid Muḥammad b. Muḥammad al-Ġazālī, Together with an Account of his Mystical Teaching and an Estimate of his Place in the History of Islamic Mysticism*, Hijra International Publishers Mian Chambers, 3-Temple Road, Lahore / Pakistan, 1983.

Steinschneider, Moritz, *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*. Graz, 1956.

Strohmeier, Gotthard, *Avicenna*, Verlag C.H. Beck oHG, 2. Überarbeitete Auflage, München, 2006.

Şahlan, Ahmed, “al-Gazâlî fî manzûme'l-fikrî'l-yahûdî”, *Abû Hamid el-Gazâlî, Dirâsât fî Fikrîhî ve Asrîhî ve Ta'sîrîhî* içerisinde, Manşûrât Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-ulûme'l-İnsâniyya, Ribat, 1988.

Şerif, M. M. *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

Şiblî, Nûmânî, *Gazâlî*, Çev. Yusuf Karaca, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2008.

Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010.

Taylan, Necip, *Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

Taylor, Richard C., “İbn Rüşd: Dinî Diyalektik ve Aristotelesçi Felsefî Düşünce”, *İslam Felsefesine Giriş* içerisinde, Ed. Peter Adamson ve Richard C. Taylor, Trc: M. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Uludağ, Süleyman, *Bir Düşünür Olarak Gazâlî, İslamî Araştırmalar, Gazâlî Özel Sayısı*, XIII/3-4, Ankara, 2000.

Umaruddin, Mohammad, *The Ethical Philosophy of al-Ghazzali*, Publisher Malik Faiz Bukhsh, Secretary: Institute of Islamic Culture, 2-Club Road, Combine Printers, Second Edition, Lahore, Pakistan, 1988.

Umaruddin, Mohammad, “Al-Ghazzali's Conception of Love with Special Reference to The Love of God”, *Abû Hâmid al-Gazâlî fî'z-Zikrâ' l-Mi'iyya't-Tâsi'a li Milâduh* içerisinde, al-Maclis al-A'lâ li Riâyat'l-Funûn wa'l-Âdâb wa'l-'ulûm'l-İctimâ'iyya, Mihricân al-Gazâlî fî Dimeşk, 1961.

Urvoy, Dominique, "Ibn Rushd", *History of Islamic Philosophy* içerisinde, Part I, Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman, Arayeh Cultural Ins. Tehran, t.y..

Watt, William Montgomery, *Muslim Intellectual - Study of al-Ghazali*, The Edinburgh University Press, Edinburgh, 1963.

Watt, William Montgomery, *Faith and Practice of al-Ghazali*, George Allen & Unwin Ltd., (Printed from 1953 Edition), England, December 1963.

Watt, William Montgomery, *İslam`ın Avrupa`ya Tesiri*, Çev. Hulusi Yavuz, İstanbul, 1986.

Zimmermann, Hans Dieter (Hrsg.), *Geheimnisse der Schöpfung - Über die Mystik und Rationalität*, Insel Verlag, 1. Auflage, Frankfurt am Main und Leipzig, 1999.

